

2. Організація і діяльність “Поліської січі” в 1941 р.

22 червня 1941 р. нападом Німеччини на СРСР розпочалася німецько-радянська війна. Для більшості українців, які проживали в СРСР, ця війна стала боротьбою за Вітчизну, своїх рідних, домівку. Для багатьох представників української політичної еміграції війна стала надією на відновлення української державності. Тому після перших успіхів німецьких військ 30 червня 1941 р. представники проводу ОУН(Б) прийняли Акт відновлення української держави й зробили спробу сформувати український уряд.

В Акті зазначалося, що Організація українських націоналістів проголошує відновлення української держави згідно з волею українського народу. ОУН(Б) закликала український народ не складати зброї до тих пір, поки не буде створена українська суверенна держава. В документі вказувалося, що на західноукраїнських землях утворюється українська влада, яка буде підпорядковуватись українському національному урядові з центром у столиці України — Києві. Акт передбачав тісне співробітництво з гітлерівською Німеччиною і спільну боротьбу з нацистами проти радянського режиму.

Слід зазначити, що інші українські організації зайняли обережнішу позицію і погоджувалися на пряме співробітництво з німцями у ролі “підлеглого”, вважаючи, що час для більш рішучих самостійних дій ще не настав. Подібної позиції дотримувався і Тарас Боровець.

З перших днів війни Боровець, змінивши своє псевдо з Байди на Тараса Бульбу, починає активну діяльність. Напередодні зайняття м. Сарни німецькими військами “він з невеликою групою своїх прибічників, озброєних одним тільки пістолетом, роззброїв більшовицьку міліцію у Сарнах, і місто перейшло під його управління”, — вказано у німецькому повідомленні з окупованих східних областей¹⁷.

Не маючи сильної боєздатної організації, загартованих підпільною роботою кваліфікованих кадрів, Т. Бульба-Боровець веде пошук союзників. З початком німецької окупації Рівненщини він прибув до обласного центру, маючи намір вступити в міліцію, створену “похідною” групою ОУН(Б), але дістав відмову¹⁸.

Не порозумівшись з бандерівцями, Бульба-Боровець почав діяти сам. Він вирішує створити з допомогою вищих офіцерів німецької окупаційної влади, які перебували на території Рівненської області, власні військові загони. Такому рішенню сприяла помилкова думка про позитивне ставлення нацистської Німеччини до українського питання.

Орієнтація на Німеччину була зумовлена спільністю головного ворога — Радянського Союзу. До того ж українські націоналістичні сили під впливом пронацистської пропаганди знали лише про окремі досягнення нацизму в Німеччині після приходу Гітлера до влади: ліквідацію безробіття, значне зростання обсягів випуску продукції. “Багато націоналістів, прихильників Гітлера, нічого не знали (чи не хотіли знати. — Авт.) про його погляди на слов’янство... Вони тільки знали те, що Гітлер збудує Україну, і це прийняли безкритично, як річ певну. Це незнання привело опісля українське суспільство до фатальних наслід-

2. Організація і діяльність “Поліської січі” в 1941 р.

ків в II світовій війні”, — зазначав свідок тогочасних подій Г. Дмитрів¹⁹.

Справжнє ставлення як до ОУН, так і до українського питання було зрозуміле з дій нацистської Німеччини ще в 30-ті роки. Одним зі свідчень цього ставлення була польсько-німецька угода від 26 січня 1934 р., яка сприяла посиленню влади Польщі на західноукраїнських землях. Інший факт — справа М. Лебеда, якого в 1934 р. німецька влада видала польському урядові. Микола Лебедь проходив у справі, пов’язаній з убивством міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького.

Антиукраїнським також було ставлення гітлерівців до питання Карпатської України. Внаслідок багатоходової політичної комбінації Німеччини в Карпатській Україні було проголошено державність. Проте, незважаючи на запевнення нацистів про підтримку цього державного утворення на чолі з Августином Волошиним, Гітлер віддав Карпатську Україну диктаторові Угорщини.

Проти українських націоналістів був спрямований і радянсько-німецький договір 1939 р. Українські землі знову були віддані диктаторові, який був вороже настроєним до українського народу. Крім того, німецький уряд, не бажаючи мати ускладнення з СРСР, заборонив ОУН вести антирадянську пропаганду.

Таким чином, наміри Гітлера і його оточення щодо відновлення української держави були давно зрозумілі. Та все ж, очевидно, жевріла надія на те, що “Гітлер створить українську державу, щось на зразок Словаччини чи Хорватії”, — тільки цим можна пояснити тривалість співпраці ОУН і “третього Рейху”²⁰. Як влучно зазначив український історик М. Коваль, “ці драматичні, не завжди однозначні, більше того — суперечливі — відносини ОУН і “третього Рейху” визначалися у різні періоди спільністю або, навпаки, незбігом інтересів і цілей, ніколи не будучи однак рівноправними”²¹.

Тому ситуація, що склалася після 5 липня 1941 року, коли гітлерівці проігнорували Акт від 30 червня 1941 р. про проголошення української держави, була закономірною, адже члени ОУН(Б) намагалися створити державу, не маючи реальної військової сили.

Головним для Т. Бульби-Боровця була організація збройного формування, за допомогою якого можна було б вести з нацистами політичні переговори про майбутнє України. Першим кроком на шляху до цього і стало формування “Поліської січі”. У кінці червня 1941 р. він видав оперативний наказ № 1 — про створення повстанських загонів (відділів) і початок диверсійних актів у тилах Червоної армії.

У книзі “Армія без держави” Боровець писав, що уже в перші місяці німецької окупації Україна (а отже і сам Бульба-Боровець) виявила до нового “визволителя” таке ж негативне ставлення, як і до попереднього окупанта²². Але наказ № 1, як і всі подальші дії Боровця, вказує на прагнення зберегти лояльність до німецької окупаційної влади. Зміну поглядів отамана та інших відомих українських націоналістів К. Паньківський пояснював так: “Оскільки німці виявили себе до нас такими жорстокими ворогами, як і більшовики, та ще й програли війну, засадою всіх без винятку авторів є показати сьогодні, що німецька програма була передбачена ними вже перед війною. Звісно, що саме

вони були противниками Гітлера та ніколи, ні в який час і спосіб не співпрацювали з німцями. Це робили тільки їхні противники, тогочасні або сьгоднішні... Сьгодні такі спогади не мають історичної вартості”²³.

На початку липня 1941 р. за заслуги у боротьбі з радянською владою Боровця призначили комендантом української поліції Сарненського району. Майже одразу по тому він звернувся до штабу 213-ї німецької дивізії з проханням дозволити сформувати збройний загін чисельністю в тисячу осіб і 8 серпня отримав такий дозвіл.

Діяльність новоутвореного військового формування, яке Т. Бульба-Боровець назвав “Поліською січчю”, високо оцінювали нацисти. Особливо відзначили вони жорстоку різанину, яку Бульба-Боровець і члени його формування вчинили серед відступаючих підрозділів Червоної армії.

Один із дослідників діяльності Бульби-Боровця А. Жуківський так пояснював зміст назви “Поліська січ”: “Низова “Поліська січ” була неначе відлунням ще свіжої в пам’яті усіх українців західних земель “Карпатської Січі” — збройної військової формації Карпатської Республіки (1938—1939)”²⁴. Деяко відмінне трактування утворення “Поліської січі”, пов’язане з часом та обставинами її формування, подає П. Мірчук. У своїй книзі про УПА він вказував, що ще в 1937 р. військовий референт ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) В. Сидор висунув ідею організації спеціальних військових відділів ОУН, які здійснювали б рейди на Поліссі й Волині і “відповідно до розвитку політичної ситуації перейшли б вздовж Прип’яті в Східну Україну або стали зародком протипольської повстанчої армії”²⁵. У липні 1937 р. була створена перша така військова група “вовків”, що складалася з 25 фанатичних бойовиків ОУН. Другий відділ почав створюватися на Горохівщині. Перешкодили цій діяльності масові арешти, проведені польськими властями.

Напередодні вересневих подій 1939 р. на Поліссі знову зібралися “вовки” і в околиці Янова створили нове об’єднання — “Поліську січ”, осередок військово-повстанчого загону “Поліського лозового козацтва” чисельністю 500 чоловік²⁶. Після приходу радянських військ у Західну Україну частина поліського козацтва, в основному мешканці Волині, розійшлася по домівках. Що ж до вихідців із Галичини, то вони частково емігрували, а решта стала на шлях терористичної діяльності проти радянської влади. У 1941 р., як свідчив Петро Мірчук, Т. Боровець зв’язався з групою “вовків”, щоб відновити “Поліську січ”²⁷.

Існує велика розбіжність щодо часу утворення військового формування Бульби-Боровця. П. Мірчук і М. Лебедь заявляли, що “Поліська січ” була створена з приходом нацистів в Україну²⁸. О. Штуль-Жданович (Шуляк) твердить інше: “Чи це кому подобається чи ні, восени 1940 року Тарас Боровець закладає “Поліську січ”, як основу майбутньої повстанчої армії”²⁹. Бюлетень ОУН(М) “Сурма” за червень 1982 р. називає Т. Бульбу-Боровця головнокомандуючим первісної УПА: “Партизанську боротьбу з окупантом розпочав отаман Тарас Бульба-Боровець, який ще перед війною організував “Поліську січ”³⁰. Найвірогіднішим є перше твердження.

2. Організація і діяльність “Поліської січі” в 1941 р.

Є кілька версій стосовно статусу “Поліської січі”. Деякі дослідники вважають її зародком УПА, інші — звичайним поліцейським формуванням. Перед істориками постають й інші питання, наприклад: коли Бульба почав повстанську акцію? Якщо в 1941 р., то проти кого? А якщо в 1942, то що він робив у 1941 р.?

Енциклопедія українознавства формуванню, створеному Т. Бульбою-Боровцем, дає таке визначення: “УПА — це збройно-політична формація, що діяла в Україні в 1942—1953 рр. Перші загони УПА — “Поліська січ” — створив з вибухом німецько-совітської війни отаман Тарас Бульба-Боровець в районі Олевська на Поліссі для боротьби проти решток совітських військ”³¹. Виходячи з такого визначення, УПА як збройне формування, хоч і з допискою “Поліська січ”, існувала і діяла, починаючи з літа 1941 р. Інша справа щодо самого змісту складової назви — “повстанча”. В 1941 році повставати не було проти кого. Червона армія відступала, на поліському терені залишались лише рештки регулярних військ, які опинилися в оточенні. Відносини з німецькою владою в той час були дружніми. Бульба-Боровець так писав із приводу статусу “Поліської січі”: “Ми представляємо військо УПА на офіційну “міліцію”, організуємо в Сарнах Окружну команду коменданта міліції, своїм заступником ставлю сотника Диткевича. Наша міліція — це не та міліція, що її дозволяють німецькі ортскомендантати...”³². Він сподівався на те, що створення “Поліської січі” приведе до утворення армії, а в подальшому і держави, про що свідчить і німецький документ: “Боровець спочатку думав, що утворення “Поліської січі” буде йому основою для створення у майбутньому української армії”³³.

Складовою частиною цього задуму мав стати й виданий оперативний наказ № 2. У ньому вказувалося: “Згідно з наказом німецького військового командування в Сарнах... я приймаю командування українськими повстанськими загонами (відділами) і організую самооборону від більшовицьких регулярних і партизанських частин”³⁴.

З самого початку своєї діяльності отаман боровся лише проти решток Червоної армії, які партизанили на Поліссі. Центром опору радянських сил був Олевськ, де залишались бійці і командири військового гарнізону, що вціліли після боїв з есесівською дивізією³⁵. Проте воювати з регулярними частинами, хоча й розбитими, було не просто. Особливо давалася взнаки відсутність старшинських кадрів. У середині липня отаман поїхав до Львова на переговори з ОУН(Б), щоб досягти домовленості про співробітництво. Але переговори не дали бажаного результату. Після проголошення Акта від 30 червня 1941 р. провідники ОУН(Б) були заарештовані, а ті, хто залишився на свободі, домагалися, як він потім згадував, “ліквідації усіх організацій та підпорядкування людей цих організацій тільки наказам політичної лінії їх проводу”³⁶.

На такі умови Т. Бульба-Боровець не погодився. Проте у Львові він зустрів свого земляка О. Штуля-Ждановича, який допоміг йому організувати зустріч з Омеляном Сенником-Грибівським та Миколою Сціборським³⁷. На переговорах з ними керівник “Поліської січі” розповів про стан справ на Поліссі й просив допомогти старшинськими кадрами. 5 серпня було укладено договір, що “охоплював ділянку вій-

ськової співпраці, обминаючи політичну ідеологію”. ПУН зобов’язався допомагати “Поліській січі” постачанням старшинських кадрів. Одразу після переговорів, за словами Бульби-Боровця, 10 молодих старшин і підстаршин — членів ОУН(М) — поїхали з отаманом на лісовий фронт.

На те, що між Т. Бульбою-Боровцем і ОУН(М) був підписаний договір, вказує і О. Штуль-Жданович. Він згадував, що на Полісся до отамана виїхали поручики Домазарь, Дяченко, Кедюлич, сотник Терлиця. У Львові готувалася друга група старшин³⁸. Інший автор, Д. Андрієвський, зазначає, що у Львові на серпневій нараді Т. Бульби-Боровця з О. Сенником та М. Сціборським було складено план перетворення “Поліської січі” в Українську повстанську армію та виступу проти німців, якщо останні не змінять свого ставлення до українців³⁹.

Дещо по-іншому описує події Ярослав Гайвас, який тоді входив до складу керівництва ОУН(М). На деяких зустрічах Т. Бульби-Боровця з Сенником-Грибівським і Сціборським Гайвас був присутнім, а про інші — його було детально поінформовано. Письмового договору, за його словами, не було⁴⁰. На зустрічах вдалося домовитися про військову співпрацю, стосовно якої Я. Гайвас зазначав: “До Поліської січі було вислано двох старшин — Зенона Домазара і Ярослава Черепка. Вони обидва в листопаді 1941 року повернулись до Києва, а коли восени 1942 р. Бульба наново розгорнув свою акцію на Поліссі, то вони більше не захотіли туди йти”⁴¹.

Прибувши у розташування “Поліської січі”, Бульба-Боровець завершив її структурне оформлення. Військову підготовку спочатку проводив виконуючий обов’язки начальника штабу полковник Дяченко (у минулому — командир кавалерійського полку “чорних запорожців” Армії УНР), а після його від’їзду — Петро Смородський. З ініціативи останнього у бульбівському формуванні почалася певна політична робота. Сам Боровець не приділяв їй належної уваги, що зрештою дало негативні наслідки. Особливо це виявилось у ставленні до “Поліської січі” жителів Східної України⁴².

При сприянні полковника Смородського було розроблено першу політичну концепцію “Поліської січі”: “За що бореться УПА”. В цьому документі багато положень демократичного і соціалістичного спрямування: “УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження й політичних та релігійних переконань... УПА визнає законною і правильною націоналізацію більшості ресурсів країни державою, але рівночасно стоїть на сторожі оборони інтересів трудового люду перед державним капіталом так само, як і перед капіталом приватним... УПА бореться за якнайшвидше уконстатування в українській державі: державної власності; комунальної власності; кооперативної власності; приватної власності. Кожна форма володіння власністю має бути рівноправна перед законом”⁴³. У документі також вказувалося, що в майбутній державі УПА виступатиме за соціальні гарантії для народу: безплатну освіту, культуру, соціальну і санітарно-медичну опіку для всіх громадян.

У кінці серпня 1941 р. підрозділи “Поліської січі” заволоділи Олевськом, куди через деякий час був перенесений штаб бульбівського

2. Організація і діяльність “Поліської січі” в 1941 р.

формування. Величезна територія Слуцьк—Гомель—Житомир опинилася під контролем військових формувань Тараса Бульби-Боровця. Німецькі війська обминули цю територію під час стрімкого наступу, а цивільна адміністрація ще не встигла взяти її під свій контроль.

Пізніше Т. Бульба-Боровець згадував, що Олевськ від середини серпня до середини листопада 1941 р. був “справжньою столицею, щось на зразок ... абсолютно суверенної Української Народної Республіки”⁴⁴. Однак, незважаючи на певну автономність, ця структура була підпорядкована німецьким законам, згідно з якими створені національні місцеві або районні управління “не повинні розглядатися як самостійні управління чи як уповноважені від вищої влади, а як довірені для зв’язку з німецькою військовою владою, завдання яких полягає в тому, щоб виконувати розпорядження останньої чи, в разі потреби, — роз’яснювати населенню”⁴⁵.

У загони Т. Бульби-Боровця влилася частина колишніх вояків УНР. Серед них був Леонід Щербатюк (Зубатий), син полковника Армії УНР, досить освічена людина: володів кількома мовами, в довоєнний період був представником бориславської нафтової фірми у Великобританії. На початку 1942 р. Т. Бульба-Боровець призначив його начальником штабу⁴⁶.

Загальну чисельність січовиків у цей час отаман оцінював у 10 тис. осіб. Ймовірно, що вона не перевищувала 3 тис. Цифрою 2—3 тис. осіб оцінювала кількість бійців “Поліської січі” німецька влада⁴⁷.

Офіційним друкованим органом “Поліської січі” стала газета “Гайдамака”, що висунула такі гасла боротьби: “Своя державність. Збройна сила. Віра Христова”. В опублікованій газетою низці статей, зокрема в циклі нарисів І. Мітринги, йшла мова про необхідність відродження українських національних традицій⁴⁸.

“Здійснивши багато успішних операцій проти регулярних більшовицьких частин, він (Боровець. — Авт.) налагодив зв’язок з німецькими військовими частинами”, — читаємо у повідомленні з окупованих східних областей⁴⁹. Від німецької армії Т. Бульба-Боровець одержував накази про подальші операції, а також зброю та спорядження. Стосунки з представниками вермахту, особливо фронтових частин, у керівника “Поліської січі” були дружніми.

Український історик Б. Кравченко відзначає, що в ранній період німецькі окупаційні війська не могли контролювати населення так надійно, як це робила радянська влада чи німецька адміністрація, що прийшла згодом. Це дало змогу українському національному рухові заявити про себе. Міцний і непокірний патріотизм, що зростає пізніше у відповідь на німецький терор, можна зрозуміти лише на тлі мобілізації українського населення в цей короткий проміжок часу⁵⁰.

Незважаючи на співробітництво Т. Бульби-Боровця в 1941 р. з окупаційними військами, його не варто звинувачувати в колабораціонізмі, як це постійно робили у своїх публікаціях радянські автори. Сам термін “колабораціонізм”, як зазначає С. Кульчицький, означає відносини двох сторін, коли одна сторона служить іншій всупереч інтересам свого народу і батьківщини⁵¹. Т. Бульба-Боровець був громадянином Польської держави, хоча й боровся проти неї ще з юнацьких років. Встановлену в Західній Україні в 1939 р. радянську владу він не визнавав.

Ситуація різко змінюється з приходом цивільної адміністрації. Захопивши величезну територію СРСР, А. Гітлер і його найближче оточення були переконані у своїй перемозі. Тому вже у жовтні 1941 р. вони не приховували свого справжнього ставлення до підкорених народів, у тому числі й до українського.

У директиві А. Розенберга, найбільш лояльного щодо українських національних змагань, так говорилося про кінцеву мету німецької окупаційної політики: “Верховним керуючим началом для кожного виду діяльності й управління в окупованих східних областях є благо німецького рейху і народу”⁵². Тим більше німецька влада не збиралась рахуватися з “Поліською січчю”, яка на той час налічувала близько трьох тисяч осіб. Але Т. Бульба-Боровець, маючи під контролем військове формування, не збирався бути лише маріонеткою в руках німецьких політиків.

9 листопада 1941 р. на переговорах із генералом Кіцінгером у Рівному Т. Бульба-Боровець поставив вимогу визнати “Поліську січ” як українську військову частину, а також запропонував забезпечити власними силами охорону Полісся і очистити ліси на Чернігівщині від більшовицьких партизанів⁵³. Однак його вимоги та пропозиції було відкинуто. Більше того, після переговорів німецька окупаційна влада почала вдаватися до більш радикальних заходів. У зв’язку з розгортанням діяльності окупаційної адміністрації та курсом німецьких керівників на подолання проявів самостійності українців було прийнято рішення про ліквідацію національних військових формувань. Їхнє місце мала зайняти українська допоміжна поліція під німецьким керівництвом. Як відзначає А. Кентій, за таких обставин були розформовані легіони “Нахтігаль” і “Роланд”, “Буковинський курінь”⁵⁴. Не unikнула цієї долі й “Поліська січ”.

Намагаючись unikнути ускладнень з німецькою окупаційною владою, Бульба-Боровець прийняв рішення розформувати свої військові загоны. 16 листопада 1941 р. відбулася формальна демобілізація козаків “Поліської січі”.

Одним із останніх своїх наказів рада старшин присвоїла Боровцю військовий чин генерал-хорунжого.

“Поліська січ” була розпущена, її отаман з групою в 300 осіб пішов у ліс. Його загін дислокувався поблизу сіл Корпилівка і Борове Березнівського району Рівненської області, а пізніше — в Людвипільському і Костопільському районах⁵⁵.

Отримавши звання генерал-хорунжого, Т. Бульба-Боровець хотів підняти значимість своїх підрозділів. У грудні 1941 р. наказом нового штабу було знято дописку “Поліська січ” і формування Т. Боровця дістало назву “Українська повстанська армія”.

Хоча бульбівські загоны відтепер виступали під назвою УПА, його бійців продовжували називати “бульбівцями”. Назва УПА на той час майже не вживалась⁵⁶.

У своїх спогадах отаман писав, що в той час (тобто взимку 1942 р.) він їздив зі звітом до президента УНР — Андрія Лівичького, а також твердить, що переведення “Поліської січі” в підпілля було заплановане. Проте наявні документи та свідчення очевидців спростовують його твердження.

3. Стосунки з німецькою окупаційною владою

У лютому 1942 р. Т. Боровець зробив ще одну спробу домовитися з німецькою окупаційною владою про відновлення діяльності “Поліської січі”, однак вона не мала успіху. Як свідчать архівні дані, до березня у бульбівців не було сутичок з гітлерівцями, оскільки “німці, — як писав отаман, — воювали з нашим головним ворогом — Росією та більшовизмом”⁵⁷.

Не отримавши підтримки в керівництва окупаційної влади на Волині й Поділлі, Т. Бульба-Боровець тимчасово припинив діяльність військових загонів УПА, а сам попрямував до генерал-губернаторства (тут місцевий художник написав його портрет, фотографії якого роздавали населенню). Не виявляли бажання налагодити контакти й гітлерівці. Такий стан у відносинах між нацистами й бульбівцями тривав до кінця зими. На початку весни ситуація докорінно змінюється. Почався новий період у діяльності Т. Бульби-Боровця, що характеризувався зміцненням і розбудовою УПА.